لاپەرە گرنگە باس نەکراوەکانی مێژووی کۆیە

حاجی محی الدین ئەسعەد

کۆیە شارێکی زۆر کۆن و دێرینەو شوێنێکی تایبەتی هەیە لە رووی رۆشەنبیری و کۆمەلاتی و ئابووری و بازرگانی و رامیاری، رەنگدانەوەی هەریەك لەمانەی لە هەرە کۆنەوە پێوەدیارە. خۆ ئەگەربێتو مێژوو نووسێکی شارەزاو خامەپاك و بێ لایەن وووردبین و نەترس، ئەم ئەرکە پیرۆزە بگرێتە ئەستۆی خۆی و بگەرێ بەدوا سەرچاوە راست و دورستەکاندا کە بەلای منەوە زۆر بە ئاسانی دەکەوێتە دەستی، ئەوە بەم کارەی مێژوونێکی تێروتەسەلی ئەم شارە پر لە داستان و کارەساتە جەرگبرانەی دەکەوێتە دەست و دەبێتە مایەی شانازی هەموو کوردێکی دلسۆزو میللەتی عیراق بەگشتی.

لەم باسەمدا تەنیا لە چەند لایەنێك دەدوێم بۆ ئەوەی بێتە سەرچاوەیێك بۆ مێژوونووسی بەرێز.

1 ـ لەبەر ئەوەی شاری کۆیە مەلبەندی رۆشەنبیری بووەو شوێنی رێزگرتنی هەموو خوێندەوارێکی دلسوز بووە. هەموو پاشاکانی بابان کە هاتوونەتە سەرتەختی پاشایەتی زەماوەندی گەورەیان لەباغەکانی کۆیە کردوەو لەگەل هاتنیان بۆئەم شارە بەسەدان کتێبی چاك و نایابیان لەگەل خۆیان هێناوەو بەسەر خوێندەوارەکانیاندا دابەش کردوەو لە نامەخانەکانیان داناوە، لەبەر ئەوەی مزگەوتەکان مەلبندی خوێندەواری بوون بۆیە عبداللە پاشای بابان مزگەوتێکی گەورەی دروست کردوەو ئێستا بە مزگەوتی «حاجی مەلا ئەسعەد» کە قوتابخانەیێکی گەورە بووەو سەدانی وەك «حاجی قادر» «حاجی مەلا عبداللە» و «شێخ رەزا» کەیفی جوانرۆیی لێ دەرچووەو بوونەتە مامۆستاو بلاو بوونەتەوەو بە هەموو شارەکانی کوردستان و عیراق و ئەستەمبۆل و شام و میصر.

لەبەر گرنگی ئەم شارە عبداللە پاشای بابان نوێنەری تایبەتی خۆی لەم شارە داناوە کە خوالێخۆشبوی نەمر «عەزیز مەصرەف» جێگای خۆشەویستی هەموو شار بووە هەر خۆشی وەسیەتی کردبوو ئەگەر وەفاتی کرد لە کۆیەی بینێژ ن هەربۆیە کە وەفات دەکات بە زۆر رێزو پایەلێنانەوە لە تەکیەی «کاکەی شێخ صالح» دەی نێژ ن و ئێستا بوتە قوتابخانەی «حاجی قادری کۆیی» هەزار سلاو لە گیانی پاکی بێت.

2 ـ کۆیە شارێکی ئارامگەو کاروان سەرا بووە لەهەموو لایەکی کوردستانەوە روویان تێکردوە، بۆیە لە «200» سال پێش ئێستاوە بەشێك لە عەشیرەتی «جەلالی» کە لە ناوچەی «مەنمی»یەوە هاتبوون روویان کردووتە کۆیەو لیێ نیشتەجێ بوون و زۆر پیاوی گەورەو ناوداریان لێ هەلکەوتووە لەوانە خوالێخۆشبو کاك «حەمە مراد»ی ی جەلالی، زۆر رەوشەنبیرو نەتەوەپەرست بووە، لە بنچینەی یەکەم رێکخستنی نەتەوایەتی بووەو لە یەکەم کۆبوونەوەیان بەشدار بووە کە ناویان لە خۆناوە بەلشەوی کە لەدواییدا بەدرێژ ی لەسەری دەدوێم.

3 ـ دانیشتوانی کۆیە بە گەداو ئاغاو رۆشەنبیرو کەسەبەو هەموو چینەکانیانەوە دژ ی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی وەستاون، بەیانی نەبووە لەبەر دەرگای سەرا چەند کەسانێك لەسێدارە نەدرابێ و زۆریشیان دەربەدەر بوون و کەوتوونەتە شارەکانی ولاتانی دەوروپشتیان.

حەماغای کۆیە بەربەرەکانێکی زۆری عوسمانیەکانی کردوە لەشەرێکدا بریندار دەبێ و بەدیلی دەگرن و لە ئەنجاما «15» سال بەندەکری و بەبێ لێبوردن هەر «15» سال تەواو دەکا هەر لە ئەنجامی زولم و زۆری عوسمانی یەکان و جندرمەکانی ی هەستی نەتەوایەتی لە کۆیە سەر هەلدەداو لاوەکانی کۆیێ یەکەم رێکخستن دورست دەکەن.

4 ـ دانیشتوانی شاری کۆیە لە زۆر کۆنەوە بیرەوەری ئاهەنگی نەورۆزیان کردوەو بە جەژنێکی نەتەوایەتیان زانیوە، هیچ رژێمێك نەیتوانیوە لێیان قەدەغە بکات ژ ن و مندال و لاووپیر چەند رۆژ پێش جەژنی نەورۆز خۆیان بۆئامادە کردوە تەنانەت مەلاو پیاوە ئاینی یەکانی کۆیە هانی ژ ن و مندالی خۆیان داوە کە بەرگی

رەنگاوڕەنگە پیرۆز و بەشداری ئەم ئاهەنگە پیرۆزە بکەن تەنانەت لە هەموو ئاهەنگەکانی نەورۆزدا یەکێ لە مەلاکانی شار ئاهەنگەکەی بە چەند ئایەتێکی قورانی پیرۆز کردەوە، دوایی یەکێك لە پیاوە ئاینیەکان بۆ دانیشتوانی ڕوون کردەوە کە بۆچ ئاگر لەم جەژنە نەتەوایەتیەدا دەکەنەوەو تێی کەباندوون بۆیە بە هەموو خۆشی یەکەوە تێکڕای دانیشتوانی شار بەشداریان کردووە هەر لە دەرکەی سەرشوورانەوە تاقی سەرکەوتنی ڕەنگاوڕەنگ بە کەلای درەخت دروست کراوە تاکو شوێنی ئاهەنگەکە لە سەیرانگای تاتووکان . شەوی نەورۆز پیاو ومندال لەوێ شەونخونیان کردووە زەماوەندیان کردووە بۆ بەیانی بە هەزاران مەنجەڵە شیوو خواردنی هەمە چەشنە گەیاندراوەتە ئەم شوێنەو بە دەیان ئەسپ سوار جلیتانێیان لەدەورەی تاتووکان کردووە لەگشت لایەکەوە دەهۆڵ و زورنا کوتراوەو لێدراوە، ئێوارە هەمووی بەخۆشیەوە ڕژویان کردۆتەوە شارو بەبێ ئەوەی یەکێ کارێکی ناشیرین بکات، هەریەکە بە جەژنی ڕاستی خۆی زانیوە . هەموو گوێندەکانی کۆیە بەشداریان لە ئاهەنگەکاندا کردوە شانی بەشانی دانیشتوانی شارەکە .

5 ـ شاری کۆیە بە شاری کۆمەك کردن و کۆمەلایەتی زانراوە ئەمە لایەنێکی زۆر زۆر گرنگە کە تاکو ئێستاش لاوەکانیان ڕێبینی باب و باپیرانیان دەکەن، ئەگەر بێتو کارە خێرخوایی یەکانی خوالێخۆشبوو کاك «عبداللەی جەیدە»ی تان بۆ باس بکەین دەبێتەمایەی سە سورمان و خۆشی هەموو دڵسۆزێك بۆنیشتمان و نەتەوەکەی.

هەموو دانیشتوانی کۆیە لە گەورەو بچووك و لەمەلاو ئاغاوگەدا، گوێڕایەڵی ئەم زاتە بوون، هیچ کەسێك نەیتوانیوە تەوەزەلی لەفەرمانی ئەودا بکات، چونکی هەموویان زانیویانە گشت کارەکانی بۆ سوودی دانیشتوانی شارەکەیە . گەرماو سەرماو ماندوو بوون و نەنووستنی نەزانیوە، ئەگەر کارێك هاتبێتە پێش . وەکو سەربازێکی نەناسراوی شارەکە بووە . جێگای ڕێزلێنانی جەنابی مەلای گەورەو حەماغاو هەموو ڕەوشەنبیرێك بووە . لێرە دەرفەت نی یە بە درێژی باسی بکەم ئەم بیاوە دەبێ بەتەنیا کتێبێکی لەسەر دابندرێ شان بەشان، مامۆستایەیێکی لێ هاتووی وەرزش بووە، جۆرەها یاری فۆلکلۆری بە دانیشتوانی کۆیە ناساندوەو فێری کردوون.

بەبێ دوو دلی فەرمانی بۆ حەماغاو مەلای گەورەی کۆیە دەکردو؛ ئەم پیاوە هەرچەند لە چینی گەداکان بووە، بەڵام ئەم کاتە کاتی، ئەوە نەبووە فلان هەژارە یان ئاغایە یان مەلایە هەرکەسێك زیاتر خزمەتی شاری کردبێ ئەمە لە ڕیزی پێشەوە بووە، بۆیەش تاکو ئێستا ئەم پەیوەندی یە کۆمەلاتی یە هەر ماوە بۆ وێنە یەکێك کەسێکی لێ دەمرێ خاوەن مردوو هیچ ماندوو نابێ چونکە خەڵکی شار هەموو ئەرکێکی ئەم پرسەیە دەگرنە ئەستۆی خۆیان و شان بەشانی ئەوە ئێستاش کۆمەلێکی هاریکاری هەیە لەکۆیە بۆدابین کردنی هەموو پێویستی یەکانی ناشتنی مردوویێك جا ئەم مردوە، هەر کەسێك بێت، هەر لەزەوی یەوە تاکو بەردەکانی بەچاکترین شێوە بەشداری سێ ڕۆژەی پرسە دەکەن کە ئەمە لەخۆیدا چاکترین نیشانەی کۆمەك و هاریکاری کردنە . کە ئەم لایەنە لەشارەکانی تردا لەسەر خاوەن کردوو گەلێك زۆر دەکەوێت .

سەرەرای هەموو ئەوانە هەر لە پەیدابوونی فەقێ یەکانەوە تاکو قوتابیەکانی داخلی یەکان کە لە دەرەوەی کۆیە هاتوون و دەخوێنن جێگای ڕێزگرتنی هەموو دانیشتوانی شارەکە بوون، لە هەموو کۆبوونەوە گشتی یەکان و میمەری مزگەوتەکان هانی خەڵکەکان دراوە بۆ کۆمەك و یارمەتی دانیان و هەموو پێویستی یەکانیان جێ بەجێ کراوە تاکو ئێستاش ئەم ڕەفتارە ڕێبینی دەکرێ و پشت گوێ نەخراوە،

6 ـ کۆیەو بەرپاکردنی شۆرشی چەکدارانە دژی ئیستعماری ئینگلیزی داگیرکەر .

هەر لەرۆژی 15/12/1918وە کە ئینگلیزەکان پێی نامۆبارەکیان هاویشتوتە سەر حەرەمی کۆیە، دانیشتوانی وەك شێر دژ یان وەستاون و پێیان هەڵنەخەڵەتاون، هەندێ لە گەورەو یاوەرە ـ کانیان بە کۆمەڵێك نیشانەوە بەناو شەقامەکانی کۆیەدا دەسوورێنەوە بۆ ئەوەی مەترسی بخەنە نێو گیانی دانیشتوانی شارەکەوە، بەڵام ئەوەی چاوەنوار دەکرا لەم شارەدا هاتە دی، یەکێك لە کەسەبەو دوکاندارەکان لەبەریان هەڵنەستان، حاکمی

سیاسی بەم کارە زۆر دڵتەنگ دەبێ، فەرمان دەدا کە سزا لە هەموویان بسێنن، بانگیان دەکەن و سزا لە هەموویان دەسێنن و بەدڵخۆشیەوە دەگەڕێنەوە شوێنەکانیان ـ هەرچەند هەوڵ دەدەن تاقمێکیان بۆ دورست نابێ کە باوەڕیان پێبکەن.

7 ـ دروست بوونی ڕێکخستنی شۆرشگێری نهێنی دژی ئینگلیزەکان.

لە پێشەوە باسمان کرد کە زۆر لە کۆییەکان لەبەر جەورو ستەمی عوسمانی یەکان دەربەدەر بوون و کەوتنە شارەکانی دوورویشتیان و بە وولاتە دراوسێکاندا بڵاو بوونەوەو گەلێکیشیان لەلایەن روسیای قەیسەرەوە بەدیل گیران و حەماغاش لەلایەن عوسمانی یەکانەوە «15» ساڵ بەندکرابوو زۆر ستەم و ئەندیشەی لەدەست داگیرکەر دیبوو لەوکاتەی کە شۆرشی ئازادیخوازانە بەرپابوو هەموو دیلەکان کۆدەکەنەوەو قسەیان بۆ دە کەن و پێیان دەڵێن ئێمە بە یەك گرتن و برایەتی و دلسۆزیو راستگۆیی توانیمان بەسەر قەیسەردا زاڵ بین، ئێمەش وا ئێوە ئازاد دەکەین هەموو میللەتێك وەك ئێمە دەتوانێ ئازادبێ سەرەرای ئەمە پێش کەوتوو خوازەکان لە هەموو ئوردوگاکانی عوسمانی یەکان و قەیسەرەکان بەیاننامەیان بڵاوکردەوە تەنانەت هەندێ لە کوردەکانیان بەپارە بەکرێ گرتبوو بۆ ئەوەی ئەم بەیاننامانە بڵاو بکەنەوە، بەیانەکانیش بە رووسی و فارسی و تورکی و کوردیو گەلێك زوبانی دیکە بووە، لە هەمان کاتدا گەلێك لە کوردە کۆییەکان لە سابلاغ دوکانیان داناوەو خەریکی کەسابەت بوون لە ئەنجامی دەربەدەر بوونەکانیان. ئەمانە هەموویان لەگەڵ دیلەکان دەگەڕێنەوە کۆیە پاش ئەوەی مێشکیان ئاو دراوە بە برایەتی و راستگۆیی و نەبەر دیو لەخۆبردوویی لەپێناوی ئازاد بووندا.

لەو دیلانەی کە ئازادکرابوون: ـ

1 ـ مەلاتەهای نانەوا کە ئێستا لەژیان داماوە.

2 ـ خوالێخۆش بوو، «حسین ئەمین پەلا» لەپاش ئازاد کردنی ئافرەتێکی رووسی مارەدەکاو لەگەڵ خۆی هێنابوویەوە کۆیە.

3 ـ ئەحمەداغای باخچەوان و گەلێکی کە، وە لە دوکاندارەکانیش کە لەسابلاغ بوون و گەڕانەوە کۆیە.

1 ـ «حەمەگرانی».

2 ـ «حەسەنەخرە».

3 ـ «خدری رەسولی» ئەمانە هەموویان زۆر زوڵم و زۆریان چەشتبو لەلایەن عوسمانی یەکان و قەیسەری رووسی و دەیانزانی داگیرکەر هەردەم دەیەوێ سامانی وڵاتەکەیان بباو خاوەنەکەی لەبرسان بکوژێ، ئەمانە کەوتنە جموجۆڵ دژی ئینگلیزەکان لەماوەیێکی کەمدا توانیان لەگەڵ لاوە دلسۆزەکانی کەی کۆیە یەکبگرن و ژمارەیان دەگاتە «27» لاوی دلسۆز بریار دەدەن کۆبوونەوەیێك بکەن.

لە «کەکۆن» کۆ دەبنەوە: کەکۆن شوێنێکی زۆر خۆشبوە لە کۆیە دەکەوێتە رۆژئاوای قشڵەی کۆیەو «حاجی قادری کویی» لەیەکێ لە هەڵبەستەکانیدا باسی خۆشیو جوانی دەکا ئێستاش بووەتە گورستان.

ئەوانەی لە یەکەم کۆبوونەوەدا بەشداربوون ئەمانەن: ـ

1 ـ حاجی میرزا عبداللە چاورەش ناسراوە بە «خادم»

2 ـ «حەمە مرادی جەلالی» لە عەشیرەتی جەلالیەو لەزووە هاتوتە کۆیە.

3 ـ عبداللەی مام شێخ.

4 ـ مام رەزای قەلادزێ.

5 ـ مام فەتاحی برای مام رەزا.

6 ـ قاسمی رەسولی خدری.

7 ـ عبداللە دورسنێ.

8 ـ عبداللە قەوان.

9 ـ حاجی تایەری حاجی صالحی دارۆغەیی.

10 ـ عبداللەی نازێ.

11 ـ باوەکری مام سلطان.

12 ـ مەغدیدی عەیشانێ.

13 ـ سمایلی رەسوڵی خدری.

14 ـ عبداللەی وەستا برایمی.

15 ـ حمدامین حاجی داروغەیی.

16 ـ عومەری حمد مصطفی.

17 ـ کەریمی گۆدەی.

18 ـ سمایلی خەجانێ.

19 ـ رەشیدە زلە.

20 ـ مەلا ئەحای نانەوا.

21 ـ سەید حەمە صالحی گۆمەشینی.

22 ـ حسێنی ئەمین مەلا.

23 ـ حسێنی بابەکری مەلازادە.

24 ـ مەلای شێخ عەلی.

25 ـ سمایلی نەقیّ قادری.

26 ـ ئەحمەد اغای باخچەوان.

27 ـ صالحاغای عبداللەغا.

ئەمانە هەموویان بریارو پەیمان دەدەن کە گەلێك لە برا زیاتربن و هەردەم پشتی یەك بەر نەدەن، ئامانجی سەرەکیان رزگار کردنی وڵات بێ لە چنگی ئینگلیزی داگیرکەر ئەوەش هەربەوە دەکرێ کە یەکگرتوو و راستگۆو ئازاو نەبەردو گیان بەختکەر بن لەپێناوی نیشتمانەکەیان. هەروەك دیلەکان و دەربەدەرەکان لە پێش کەوتنخوازەکان و بەیاننامەکانیان بیستبوویان هەربۆیەش ناویان لەخۆیان نا «پێشکەوتنخواز گەیشتبوون کە بەبرایەتی‌و راستگۆیی‌و دڵسۆزی‌و نەبەردی‌و گیان بەخشین، بەسەر دوژمندا زاڵ دەبن و میللەتەکەیان رزگار دەکەن چیترنا، لە کۆتایی کۆبوونەوەکەیان صالحاغا پێشنیازی کردو ووتی لەبەر ئەوەی «حەماغای کۆیە» پیاوێکی خێر خوازودەوڵەمەندەو وەك دەبینین هەموو رۆژێ یارمەتی گشت لێقەوماو هەژاران دەدا، بۆیەوا بەباشی دەزانم ئاگاداری بکەین، بۆ ئەوەی یارمەتیمان بدا، چونکی کارەکەمان یارمەتی ئەوی پێویستە. هەموویان بە تێکرایی رایەکەیان پەسند کرد. پاش چەند رۆژێك هەندێکیان چوونە لای «حەماغا»و پێیان ووت، پاش ئەوەی لەنیازیان گەیشتوو پیاوەکانی ناسی‌و خۆ پێی ووتن هەمووتان ئازاو رەشیدن کۆیەش پیاوی وای پێویستە ئەوە لەپێشەوە هەزار لیرەتان بدەمێ‌و هەرکاتێکیش چ یارمەتیەکتان پێویست بوو ئاگادارم بکەن هەوڵ دەدەم هەمولایەك پشگیرتان لێ بکەن.

پێشکەو وتنخوازەکان کەوتنە جموجۆڵ وردە وردە کەوتنە ناو لاوە خوێنگەرمەکان و پەرەیان سەند تاکو وای لێ هات ناوی جوولانەوەکە لەناو شاردا بڵاوبۆوە، هەندێ ناحەزیان لێ‌پەیدابوو لەوانە «رەسوڵی جەلیلاغا» چووە لای حەماغاو شکاتی لێکردن «حەماغا» ئەو کاتە قائمقام بوو، بەرەسوڵاغای جەلیلاغای ووت «رەسوڵ چیتر دەم لەوانە مەدەو دەیانناسم و کۆیە پیاوی‌وا ئازاو رەشیدی دەوێ»، رەسول آغا دەمی بەستراو پاشەوپاش گەڕاوە دواوە.

جوولانەوەکەیان پەرەی سەندو گەیشتنە سنووری سولەیمانی هەموو مانگێ نوێنەریان دەچوە سولەیمانی‌و نوێنەری ئەوانیش دەهاتە لایان، یەکتریان لە هەموو چالاکی‌یەك ئاگادار دەکرد، بەداخەوە تاکو ئێستا لایەنگرەکانی سولەیمانیمان نەزانیوە داوا لە دڵسۆزانی سولەیمانی خۆشەویست دەکەم بچنە بنج و بناوانی ئەمەوە لەبەر ئەوە شتێکی زۆر گرنگە لە مێژووی سولەیمانی خۆشەویست. ئەمانە هەردەم سوور بوون لەسەر بریارەکانی خۆیان و پشگیری یەکتریان گرتوە، جارێکیان یەکێ لە برادەرەکانیان بە ناوی «کەریمی مام عەلی» لەناو مەنگوران رووت دەکرێ‌و دەگەرێتەوە کۆیە، هەواڵەکە بۆ پێشکەوتنخوازەکان دەگێرتەوە، ئەوانیش جێ‌بەجێ «20» چەکداری لێهاتوو رێك دەخەن و دەیانێرنە لای ئاغای مەنگوران «کەریمی مام عەلی» یشیان لەگەڵ دەچێ، ئاغەی مەنگوران بەگەرمی‌یەوە پێشوازیان لێ‌دەکات و داوا دەکات نانیان بۆ بێنن ئەوانیش دەڵێن نان ناخۆین تاکو شتومەکەکانی ئەم زەلامەمان نەدەنەوەو تاوانبار سزا نەدەن، ئاغاکەش دەڵێ نەمان زانیوە سەربە ئێوەن و زۆریش عوزریان بۆ دێنێتەوەو کەل وپەلەکانیان وەکو خۆی بۆ دەگەرێنیتەوە، چەکدارەکانیش ئەمە بەهەل ـ دەزانن داوا لە ئاغا دەکەن کە هەرکاتێك کاروانی کۆیی‌یان رێیان کەوتە

لاتان رێیان پێ‌مەگرن و رێگریش لە کوردان ناوەشێتەوەو بیرو باوەڕی خۆیانیان بۆ باسکردن و گەڕانەوە کۆیە. ئەم رووداوە کاك «فتـح اللە‌ی فەقێ رەسـوڵ»ی گێـڕایـەوە، کە خۆی لەگـەڵ چەکدارەکان بووەو ئێستاش لە کۆیەیە، دەگێڕدرێتەوە. . .

بەم جۆرە بەخوو و رەوشتی چاکیان بوونە جێگای رەزامەندی هەمـوو دانیشتـوانی شارەکـەو دەروبـەری‌و هەمیشـە لە کۆیـە بەربـەرەکـانی ئیمپـراتوریەتی عوسمانیان کردووەو سەرەڕای هەموو برسێتی‌و درندەیی‌و هەڵواسین وازیان لەچالاکی خۆیان نەهێناوە تاکـو عوسمـانی‌یەکـان کۆیـەیـان چۆڵکـردوە، دوابەدوای ئەوان ئینگلیـزەکـان لە رۆژی 1918/12/15 هاتـوونـەتە کۆیە وە وا خۆیـان نیشـان داوە کە هاتـوون میللەتـان رزگـار بکـەن و خاکـەکـانیـان ئاوەدان بکـەنـەوە بەڵام دانیشتوانی کۆیەی نەبەرد بەهیچیـان هەڵنـەخەڵەتاون بەتایبەتی پێشکەوتنخوازەکان هەردەم دژ یان وەستاون، بۆیە چەند هەوڵیان دا نەیانتوانی جێ پێیێك بەئـارامی بۆخـۆیـان بدۆزنـەوە، لەبـەر ئەوە حاکمی سیـاسی ئینگلیزی بریاری‌دا کۆیە چۆڵ بکەن.

داوای لەقائمقامی ئەوکاتە کرد کە «جەمیل آغا» بوو لەگەڵ دەستـەو بەرێـوە بەرانی سەرا شەوبچنـە قشڵەی کۆیـە لەوێ لەگەڵیان کۆدەبێتەوە.

ئەم هەواڵـە کەوتـە بەرگـوێی پێشکـەوتنخـوازەکان لە شەوی کۆبوونەوەکەدا دەورەی قشڵەیان دا. کە زانیان حاکمی سیاسی‌و دەستەو دائرەکەی‌و قائمقام و کاربەدەستانی لە قشڵەن دایاننە بەر تفـەنگـان، حاکمی سیاسی‌و جەمیـل آغـا زۆر پەشـۆکـان لە ئەنجامی تەقەکان ئەسپی حاکمی سیاسی کوژ راو جەمیل آغا بە سووکی بریندار بووە یەك لەخـزمـانی جەمیـل آغـا هاوار دەکاتە پێشکەوتنخوازەکان دەڵێ ئاغە کوژ را تەقە راگرن، لەبەر هەندێ ئیعتبارات تەقە رادەگرن، حاکمی سیاسی ئەمە بەهەل دەزانێ گورجـوگـۆڵی کەل و پەلـەکـانیان کۆدەکەنەوەو پاتارەکان لە بەینی خۆیان بەش دەکەن، بۆ بەیانی حاکمی سیاسی بەهۆی «مەلا حەویزاغای» غەفووی بەرێگای گوندەکانی بەینی کۆیەو هەولێر رزگاری دەبێ‌و دەگاتە هەولێر. ئەمە شۆرشێکە دژی ئینگلیزی داگیرکەرو لە هەمان کاتدا زەمینە خوشکردنیش بووە بۆ شورشی «1920»ی عیـراق. دانیشتـوانی کۆیـە بە هەڵاتنی ئینگلیـزەکان زۆر دلخـۆش بوون بەڵام هەنـدێ لە ئاغـەکـان چوونـە رانیـە تورکـەکـان بهێنـنـەوە کۆیـە پێشکەوتنخوازەکان و دانیشتوانی کۆیە ئەم کارەیـان زۆر پێنـاخـۆش بوو، بەڵام ئاغـەکـان سوور بوون لەسـەر هێنـانـەوەیان بەتایبەتی عبداللەغای حوێزی کە دەیویست بێتـە قائمقـام، کە تورکـەکـان هاتنـەوە نەیان هێشت کەسێك لە ئاغەکانی کۆیە ببێتە قائمقام رەمزی‌بەگ ناوێکی تورکەکان بوو بە قائمقام کاروباری دەوڵەتیشی لە بەینی لایەنگرەکانی خۆیان دابەش کرد.

ئینگلیزەکان بەم کارە زۆر پەست بوون و بە سەرشۆرییەکی گەورەیان دانا بەرامبەر بریطانیای گەورە، بۆیە بەیاننامەیەکیان بە فرۆکـە بڵاوکـردەوە تێ‌یدا ئینـنـزاری کۆیـەو هەمـوو هەرێمی کۆیەیان کرد وا لەخوارەوە ناوەرۆکی ئینزارەکە دەنووسمەوە «ئەی دانیشتوانی کۆیەو هەرێمی کۆیە ئەوە بزانن و ئاگادارتان دەکەین کە هەنـدێ لە پیـاو خراپـان لە سنـوورتـانن و هاتوونەتە ناوتان و پیلان دژی دەوڵەتی پایە بەرزی بریطانیای گەورە دەگێرن، بۆیە هەرکەسێك سەلامەتی خۆی‌و ماڵ و منداڵی خۆی دەوێ، خۆی لەوانـە دووربخـاتـەوەو گوێ بە فەرمـانـەکـانیـان نەدات، ئەگینا تووشی سزایەکی گەورە دەبێت» پاش ئەم ئاگاداری‌یە راستەوخۆ شەش رۆژ لەسەر یەك کۆیەیان بۆردومان کرد.

لە ئەنجـامی ئەم بۆردومـانـە درنـدانەیە چەندان خانوو بەسەر خێـزانـەکـانیـان دا تەپی‌و بە دەیـان ژ ن و منـدال شەهید بوون، لەهـەمـان کات دا لاوەکـانی کۆیـەو پێشەوتنخوازەکان لەسەربانە بەرزەکـانی کۆیـە فرۆکـەکانی دەوڵەتی پایەرزی بریطانیایان دایە بەر تەقـەی تفـەنگـان و دڵی خەڵکی دانیشتـوانی شارەکـەیـان دەداوە، هەروەهـا لە کاتی بۆردومـانـەکـە لاوی بوێـژ و بەجەرگ «مـەلا عەزیـزی شاخـەپیسکـەیی» کە شاعیـرێکی بلیمـەت بوو هۆنـراوەی شۆڕشگێـرانـەی دادەنـا دژی ئینگلیزەکان هێندێ لەم هەڵبەستانە لەسەر زاری رۆڵەکانی کۆیە دەوترینەوە لەبەر ئەوەی ئەدەبی والآن بە پێویستم نەزانی لێرە بیان نووسمەوە. . ئایە ئەمە شۆرش هەڵگیرسان نی‌یە دژی داگیرکەری ئینگلیز؟ وە وابزانم گەلێـك لە شلۆقـان زیـاتـره. . !! ئەوەی شایـانی باسـە لە

رۆژانی بوردومانەکە نیشانەی هاریکاریو کۆمەك کردنی ناو شارگەیشتبووە ئەو پەری. هەموو شار ببوونە یەك خێزان هەریەکە دایك و خوشك و براو باپیری خۆی رزگار دەکردو بەبێ ئەوەی کەسێك چاوبېرێتە ماڵ و سامانی ئەوی کە - پاش بوردومانەکە تورکەکان رۆیشتن و ئینگلیزەکان هاتنەوە: دەبێ بۆ مێژوو ئەم راستیەیە بنووسرێ کە ئینگلیزەکان بۆ جاری دووەم دەگەرێنەوە (جمیل آغا)ی خوالێخوش بوو بە «لاین»و یەکێ لەکاپتانەکانیان دەڵێ: -

«ئێوە کە کۆیەو ناوچەی کۆیەتان چۆل و کردو لەکاتی خۆشی کە تورکەکان رۆیشبوون پەیمانمان لە گەڵیان بەستبوو کە هیچ لایەکتان نەیەنەوەو ئێمە خۆمان کاروباری وڵات هەڵدەسوورێنین». هەربۆیە کە ئینگلیزەکان لە کۆیە هەڵدین و دەڕۆن «جمیل آغای» قائمقام لەسەرا دادەنیشێ‌و «عەولاغا»شی لەلا دەبێ جمیل آغا دەڵێ «با جەنابی مەلا محمد»یش بانگ بکەین واتە جەنابی مەلای گەورەی کۆیە، بەڵام بەداخەوە «عەولاغا» بەرزەپێ بلند دەبێ‌و دەڵێ «ئەو مەلاو دەست و پێ سپیە، حەقی بەسەر ئیشی واوە چیە؟» بەڵام جەمیل آغا گوێ ناداتە قسەی «عەولاغا»و ئەنجومەنێکی نیشتمانی بۆ بەرێوەبردنی شارەکە دادەنێن و جەنابی مەلای گەورە دەبێتە سەرۆکی ئەنجومەنەکە سەرەرای کاروباری قاضیەتی. بەڵام «عەولاغا». لەبەر ئەوەی دەیویست ببێتە قائمقام بەوە رازی نەبوو، هەوڵیدا کە تورکەکان بۆ جاری دووەم بهێنێتەوە کە لە دیوی رانیە بوون. کە لە پێشەوە باسمان کرد. وە ئەوەی جێگای پێکەنینە کە ئینگلیزەکان کۆیەیان بوردمان کردو تورکەکان هەڵاتن، «جەمیل آغا» چەند هەوڵیدا، کە عەولاغا رانەکات، بەڵام سوودی نەبوو هەتا تورکیا رانەوەستاو لەوێ خۆی گرتەوە، لەوێش تورکەکان بەچاوی سووکەوە سەیریان دەکردو هەڵس و کەوتیان لەگەڵی زۆر خراپ بوو پاش چەند ساڵێك عەفووی بۆ دەرچوو گەرایەوە کۆیە. لەو لاشەوە ئینگلیزەکان هەموو ماڵ و سامانەکانیانی تاڵان کردبوو واتە لە تورکیش و لەئینگلیزنیش بوو. . !!!؟ ئەمەیە سوودی مێژوو بزانن «فەرد» واتە تاکە کەس چ رۆڵێك دەبینێ ئەگەر رێگای جەمیل آغاو جەنابی مەلای گەورەی بداباو باری کۆیە بە جۆرێکی وا هەڵدەسوورا کە سوودی هەموو هەرێمەکەی تێدابێ چوونکی گومان لەوەدا نەبوو ئەنجومەنێك کە سەرۆکەکەی مەلای گەورە بێ‌و ئەندامەکانی جەمیلاغاو هاورێکانی بێ، بەڵام خۆپەرستی‌و مەبەستی تایبەتی‌و لەخۆبایی بوون چی بەخۆیو چی بە میللەت کرد، بۆردومانەکەش هەر لە ئەنجامی رەفتاری ناراستی «عەولاغا»و دەستەو دائرەکەی بووە. واتە کە مێژوو دەنووسرێ دەبێ ئەم لایەنانەی کە رێرەوی مێژوو بە هەرلایێك دەگۆرێ پێویستە بخرێتە بەرچاوی میللەت و خوێنەرو مێژوونووسان. .

دیسان بۆ مێژوو نیشانی دەدەم کە «جەمیل آغا» هەردەم ویستوویەتی شاری کۆیە یەکگرتووبێ رێگای دوژمنانی نەداوە کە دووبەرەکی بکەوێتە ناو بنەماڵەکانی کۆیە بۆ نموونە لە زاری جەنابی مەلای گەورەی کۆیە دەگێرنەوەو دەفەرموێ «من و(جمیل اغا) بەتەنها لەلای یاریدەدەری حاکمی سیاسی دانیشتبوین، ئینگلیزەکە ووتی. . «من غەفووریەکان هەموو نەفی دەکەم».

جەمیل آغاش لێی بەدەنگ دێ‌و دەفەرموێ «کەوابێ لەپێشەوە ئێمەش نەفی بکەن، چونکی ئێمەی «حەوێزی»و ئەوانی «غەفووری» بەیەکەوە جوانین و لە شارەکە هەر بەیەکەوە براینەوە. . تەماشاو سەرنجی ئەم ووتە بە نرخەی جەمیل اغای خوالێخۆشبوو بدەن کە پڕیەتی لە برایەتی‌و دۆستایەتی‌و یەکیەتی واتە سوودی مێژوونووسین چیە ئەگەر ئەم هەڵ ویست و ووتانە بەرچاوی خوێنەری بەرێز نەخرێت و هەر لایەنە هەقی تەواوی خۆی نەدرێتێو لەسەری نەرۆن. هەموو دانیشتوانی کۆیە دەبێ ئەم ووتەیە بکەنە پەندێکی گرنگ و لەسەری برۆن. هەزار سڵاو لە گیانی پاکت بێ جەمیل آغا.

بۆیە ئینگلیزەکان زۆر بە درندانە ورق و کینەیێکی وا هاتنەوە رووی راستی خۆیان بۆ ئەوانەش دەرخست کە بەداخەوە پێیان هەڵخەلەتابوون. دەردێکی وایان دا دانیشتوانی بێ تاوانی شاری کۆیە مەگەر بابە دەواری شری کردبێ. لە پێشەوە دەستیان کرد بە لەناوبردنی جوولانەوەکەی پێشکەوتنخوازەکان، ئەندامە بە جەرگەکانیان لەناوبردن. لە سەرووی هەموویانەوە دەستیان

درێژکرد بۆ لاوی جوان مەردو نەترس «عبداللەی مام شێخ» بە نوێژی نیوەڕۆ لە بەردەم یەك لە گازینۆکانی کۆیە شەهیدیان کرد، دوایی هەڵیان کوتایە سەرماڵی، «حاجی میرزا عبدالله چاورەش» کە دەم راستی پێشکەوتنخوازەکان بوو خۆو بەخت لەماڵ نەبووو رای کرد بۆ قەلادزەو لەوێشتەوە رۆیشت بۆ سولەیمانی لەوێش هەر وازی لە کوردایەتی خۆی نەهێناو دوکان و ماڵەکەی ببوە شوێن کۆڕی هەموو بوێژ و دڵسۆزێکی کورد.

دوایی جەندرمەکانی ئینگلیزیو پیاوەکانیان لاوی ئاواز نەبرد «حەمە مراد»ی جەلالیان دەست کەوت و شەهیدیان کرد، دوابەدوای ئەوە هێرشیان بردە سەرماڵی شەهید «قاسمی رەسولی خدری» ئەویشیان شەهید کرد. وورده وورده ئەوەی شەهید کرا ئەوەی دەربازبوو، لەوانەی هەلاتن « حاجی تایەری حاجی صالحی» داڕۆغەیی‌و «عەدە قەوان» و «عبدالله خرە» بەرەو لای مەنگوران رۆیشتن لە رێگا لەگەڵ عەشیرەتی «گەورکان» تووشی شەڕێکی قورس هاتن «عبدالله خرەو» تایەر کۆیی» چوونە ناو سەنگەرێك سەنگەرەکەیان بە جێ نەهیشت تاکو لەناویدا شەهید کران، ئێستاش بەم سەنگەرە دەوترێ (سەنگەری کۆیی‌یان)، بەم جۆرە زۆربەیان لەناو چوون و دەربەدەر بوون بەلام بیرو رایەکەیان تاکو ئێستاش هەرماوە نەوکانیان زۆر بەشانازی‌یەوە ناویان دەبەن و رێبینیان دەکەن. دوای پێشکەوتنخوازەکان، داگیر کەری ئینگلیز بەربووە گیانی میللەت و دانانی باج و سەرانە، رۆژێك پیاوێکی دیندار دەچێتە لای جەنابی مەلای گەورەو پێی دەڵێ قوربان شەرع رێگا دەدا باج و سەرانە بدەینە ئینگلیزی کافر؟ جەنابی مەلای گەورش هێندیك دادمینێ‌و بۆي دادەمینێ لەبەر زیرەکی‌و حسابی ووردی خۆی، دەنا بەلای ئەوەوە وەلامەکەی زۆر ئاسان بووە، بە پیاوەگە دەڵێ بەیانی وەرەوە وەلامەکەت دەدەمەوە، لە هەمان ئێوارە جەنابی مەلای گەورە بەپیاسە دچێتە لای قونگری سەرشاخان شوێنێکە نزیك مزگوتی «حاجی مەلا ئەسعەد» لەوێ تووشی حاکمی سیاسی ئینگلیزی دەبێ‌و بانگی دەکات و جوایەزی دەکاتەوەو پێی دەڵێ «قسەیەکم هەیە دەمەوێ پێتی بڵێم بەلام ئەگەر دەزانی توورە دەبی پێت ناڵێم «ئینگلیزەکە دەڵێ فەرموو بڵێ تووڕە نابم» جەنابی مەلای گەورەش دەفەرموێ ئێوە فەرمانتان داوە باج لە دانیشتوانی کۆیە بسێنن..؟ ئینگلیزەکە کە گوێی لەمە دەبێ هێندەی‌تر سوور دەبێتەوە تووڕە دەبێ‌و روو لە مەلای گەورە دەکات و دەڵێ بۆچ پێت ناخۆشە باج و سەرانە وەربگیرێ

بۆ دەوڵەتی پایە بەرزی بریطانی؟ مەلای گەورەش وەلامی دەداتەوە دەڵێ ئەدی ئێوە پێتان خۆشە کورد بێ وولاتتان داگیر بکاو حاکمێك دابنێن باج و سەرانە لە میللەتی ئینگلیز وەربگرن؟ ئینگلیزەکە لە وەلاما دەڵێ نەخێر، جەنابی مەلای گەورەش دێتە وەلام و پێی دەڵێ ئێمەش.. نەخێر. بەرەو مزگەوتەکەی دەگەڕێتەوە. بۆ بەیانی خاوەنی پرسیار دێتەوە لای جەانبی مەلا بۆ وەلامەەی، ئەویش لە وەلاما پێی دەڵی بە شەرع دورست نی‌یە سەرانە بەرێتە ئینگلیزو ئارەزووی خۆشتە.

بەم جۆرە ئینگلیزەکان بەربوونەتە گیانی دانیشتوانی کۆیەو هەموو رۆژهەلاتی ناوەراست.

سەرچاوەکان: -

1 - کاك «مەلا تەهای نانەوا» کە خۆی لەنێو زۆربەی رووداوەکاندا ژیاوەو ئێستاش لە ژیاندا ماوە.

2 - کاك «عبدالرحمن اسماعیل رەسول» بەمامە «رووتە» ناسراو.

3 - دەست نووسەکانی نەجیبە خانی کچی جەنابی مەلای گەورەی کۆیە

4 - چەند لاپەرێك لە مێژووی گەلی کورد بەشی یەکەم د. کەمال مەزهەر.

5 - دور الشعب الكردي في ثورة العشرين د. كمال مظهر.

6 - هەردوو دیوانەکەی حاجی میرزا عبداللەی خادم.

7 - مێژووی شاری کۆیە بەرگی دووم ماموستا طاهر احمد حوێزی.

8 - مامۆستای بەرێز عبدالمجيد نورالدين.